

OPPONENSI VÉLEMÉNY

Szőke Katalin „*A szimbólum túlhaladása?*” *A paradigmaváltás problémája a XX. századelő orosz prózájában (Andrej Belij és Mihail Kuzmin)*
c. disszertációjáról

Szőke Katalin doktori értekezésében mind a nemzetközi, mind a hazai ruszisztika számára új szempontokat és eredményeket mutat be. A Viktor Zsirmunszkij cikkében (*A szimbolizmus túlhaladói*, 1916) polemikusan fölvetett problémát, nevezetesen a szimbolizmus és a vele egykorú vagy közvetlenül utána következő irányzatok egymáshoz való viszonyát újraértékeli, és az eddig kevésbé vizsgált szimbolista próza kérdéseit állítja dolgozata középpontjába. A magyar irodalomtudomány számára pedig egészében új területet nyit meg: Andrej Belij, de főleg Mihail Kuzmin munkássága eddig kevésbé foglalkoztatta a magyar ruszisztika kutatóit, pedig – amint a dolgozat egészéből kiderül – érdemes volna e két író a korabeli magyar irodalom kontextusában is vizsgálni. Szőke Katalin értekezése úttörő vállalkozás, mert olyan új utakat, kutatási irányokat jelöl ki az orosz szimbolizmus prózapoétikájának elemzésével, melyek az orosz filológián túl általános irodalomtudományi érdeklődésre tarthatnak számot. A disszertáció témájának eredetisége, a választott módszer és nem utolsósorban a disszertáció igen alapos, széleskörű szakmai tudása és ennek alapján végzett elemzései meggyőzőek, a benyújtott értekezést mindenképpen alkalmassá teszik az akadémiai doktori fokozat megszerzésére.

Az alábbiakban részletesebben is kifejtem véleményemet, kérdéseimet és javaslataimat a dolgozat egyes részleteivel kapcsolatban.

1. Az I. fejezet tudománytörténeti megalapozást nyújt a témáról: áttekinti az eddigi kutatási irányokat, a téma feldolgozottságát, s kijelöli azokat a sávokat, területeket, amelyek értékelésével eddig viszonylag kevésbé foglalkozott a szakma. Itt említi meg (8. l.) Kuzmin munkásságának lehetséges párhuzamba állítását a Nyugat-nemzedék olyan alkotóival, mint Babits Mihály és Kosztolányi Dezső. Felvetésével messzemenően egyetértve még hozzátenném, hogy szintén termékeny egybevetést jelentene Kuzmin *Szárnyak* c. műve Szerb Antal *Utas és holdvilág* című regényével, elsősorban az itáliai jelenetek, a neoklasszicizmus iránti vonzódás okán.
2. Külön érdekessége a témának, hogy az orosz szimbolizmus tanulmányozása, a szovjet irodalompolitika ideológiai elfogultsága miatt előbb bontakozott ki Nyugaton, sőt, a magyar szlavisztikában is előbb kezdődött meg filológiai megalapozott kutatása (kiváltképpen Szilárd Léna munkássága nyomán), mint a Szovjetunióban. Csak 1990 után kapcsolódott össze szervezesebben az orosz és a nemzetközi filológia a szimbolizmus kutatásában. Szőke Katalin disszertációja ilyen módon egy nemzetközi mércével mérve magas szintű – bár csak néhány évtizedes – filológiai tradícióhoz kapcsolódik, s eredményeivel gazdagítja azt. A dolgozat 36-37. lapjain foglalkozik a szimbolizmus és poszt-szimbolista irányzatok elhatárolásának kérdésével, s ebben az összefüggésben idézi Vjac. Vsz. Ivanov új szempontú megközelítését, mégpedig a szimbolizmust előkészítő ún. „predszimvolizm” („előszimbolizmus”) termékenynek mutatkozó gondolatát. Kitér arra, hogy Ivanov már a XIX. sz. utolsó évtizedeinek irodalmában, Ap. Grigorjev, K. Leontyev, a késői Dosztojevszkij (kiemelés- D.Á.), Szuhovo-Kobilinszkij és Vl. Solovjov munkásságában is érzékeli a szimbolizmus jegyeit. Kár, hogy Szőke Katalin ezt a gondolatmenetet nem elemzi mélyebben, hanem lendületesen folytatja a tudománytörténeti áttekintést, pedig érdemes lett volna egy bekezdés erejéig ennél a kérdésnél elidőznie, reflektálnia Ivanov fölvetésére, pl. a kései Dosztojevszkij írásművészetének „előszimbolista” jegyeire. Erről Sz. G. Bocsarov írt izgalmas tanulmányt *Кубок жизни и клейкие листочки (Два воспоминания из Пушкина в*

«*Братьях Карамазовых*»¹ címmel. Bocsarov rámutat a dosztojevszkiji szöveg (Ivan és Aljosa beszélgetése, V. könyv III. fejezet) két, Puskindól eredeztethető motívumára, (az *élet kelyhe* és *ragacsos levélkék*), egy metaforikusan és egy metonimikusan megfogalmazott elv ütköztetésének az egész regény művészi világképét meghatározó poétikai szerepére. A tanulmányban Bocsarov utal Alekszandr Blok *Возмездие* c. poémája hőse és Ivan Karamazov alakrajza közti kapcsolatra – ezért gondolom, hogy a disszertációban ezt a kapcsolatot érdemes volna részletesebben is megvizsgálni, körbejárni, a kései Dosztojevszkij stilisztikai sajátosságait is figyelembe véve (főleg a ritmikusan ismétlődő, vagy egymással összekapcsolódó motívumok – szimbólumok, pl. kő, kenyér) poétikai szerepét. A Dosztojevszkij-filológiában ennek van jelentős irodalma, de nem a szimbolista prózával összefüggésben.

3. Egy apró megjegyzés az 51-52. lapon többször is előforduló „leitmotiv” szóhoz: a németből az oroszba átkerült, majd onnan a magyarba szó szerint átvett kifejezés, főleg, ha sokszor ismétlődik a szövegben, nem hangzik szerencsésen. Azért említem, mert a dolgozatot mindenképpen érdemes lesz önálló könyvként kiadni, és akkor szembe kell nézni az orosz szakirodalomban természetesnek ható, de a magyarban – nekem legalábbis – disszonáns, idegen szóhasználat. Ide tartozik a 75. lapon előforduló kifejezés is: „A második részben Belij realizálja (kiemelés-D.Á.) a Csipkerózsika-metaforát.” Ebben a kontextusban a „realizálja” ige közel kerül a kevésbé igényes köznyelvben az angol *realise* hatására nyakra-főre előforduló „realizál” igével, holott az első esetben irodalmi terminus technicusról van szó (a metafora realizációja), a második esetben pedig csak divatjelenség, nyelvi lazaság. Tudom, hogy vannak esetek, amikor nincs igazán jó megoldás, vagy sok fejtörésbe kerül megtalálni, de talán érdemes próbálkozni. Az apró megjegyzések körébe tartozik még egy, a dolgozatban gyakran előforduló kifejezés, a „felhívni a figyelmet”. Az 54. lapról idézem: „Végül e témakörből még egy, viszonylag friss, lexikonként is használható tanulmánykötetre kell felhívni a figyelmet...”. Ez inkább a könyvismertetések, recenziók szövegére jellemző nyelvi fordulat, mely azt a benyomást kelti, hogy a szerző valóban „csak” felhívja a figyelmet, ismerteti az adott munka tartalmát, pedig az értekezésben többről, az említett művek problematikájáról, továbbépíthető gondolatiságáról van szó. Talán ezeken a helyeken is azt az érvelő, dinamikusabb előadásmódot kellene érvényesíteni, amely a dolgozatot egyébként jellemzi. Ezt is előre tekintve, egy leendő könyv szempontjából említem csak.
4. Nagyon izgalmas kérdésekről olvashatunk a III. és a IV. fejezetben: a szimbolista próza és a szecesszió bonyolult kapcsolataihhoz új szempontként ajánlja Szőke Katalin a zenei elv (a ritmus) újraértelmezését, „a kortárs képzőművészetre történő orientációt” és „az ornamentális próza világszemléleti és poétikai elveinek kidolgozását” (56. lap). Andrej Belij esztétikai írásainak zeneisége, ill. az a tény, hogy Belij számára a ritmus („ritmikus gondolat”) mennyire alapvető volt, indokoltá teszi, hogy ennél a kérdésnél a kutató visszatekintsen a romantikára, Gogolra, akit természetesen a stilizációval kapcsolatban a 109-110. lapon tárgyal. Nem is csupán a *Мастерство Гоголя* kötetre gondolok (ld. 64. l.), ahol a zeneiségnek Belij nagy teret szentelt, hanem mert maga Gogol a *Скульптура, живопись, музыка* c. cikkében (*Arabeszk* c. kötet, 1834) az említett művészeti ágak dominanciáját történelmi korszakokhoz köti, és a jelen (értsd: romantikus) korszak kifejezőjének a zenét tartja. Azért, mert szerinte azok a szellemi jelenségek, életérzés, világszemlélet, amelyek az ő korát jellemzik, adekvát művészi kifejezést leginkább a zenében kapnak. A szobrászat kiteljesedése, abszolút kifejező ereje az ókorban érvényesült leginkább (érzékiség, pogányság), a festészeté a középkorban s a reneszánszban (kereszténység, szemlélődés), a legújabb korban pedig a zene fejezi ki

¹ С. Г. Бочаров: О художественных мирах. Москва, 1985. (A tanulmány első kiadása: 1974.)

leghitelesebben a „kor lelkét” (szenvedély, megrendülés) Gogol szerint. Jellemző módon a cikk egy kérdéssel zárul: „Но если и музыка нас оставит, что будет тогда с нашим миром?». (NB! Belij ritmusról szóló írása – *Песнь жизни* – szintén „Arabeszk” címet viselő kötetben jelent meg, amint a 140. lábjegyzet idézi.) Kérdésként fogalmazom meg: ezt a Gogol-cikket nem volna-e érdemes tekintetbe venni a századforduló eklekticizmusa, a szecesszió művészi világának értelmezéséhez, a romantikus előzmények egy konkrét példajaként? Egyrészt mert ez a korszak fedezi föl a „másik Gogolt”,² vagyis a XIX. században többnyire a „küldetési” irodalom kulcsában értelmezett szerző „modernségét”, szövegeinek egyedülálló, a szimbolista prózára hatást gyakorló mivoltát. Másrészt a zeneiség misztikus felfogása fontos összetevője a gogoli életműnek, ennek egybevetése a századforduló művészetéhez való viszonyával még további perspektívákat nyithat meg – az eddigieken túl is.

5. Meggyőző és gazdagon árnyalt fejtegetéseket tartalmaz a 4.1. fejezet (*Szecessziós stílusjegyek Andrej Belij esszéistikájában*): az orosz szimbolizmus nyitottsága a különféle eszmék iránt és ugyanakkor zárt értékhierarchiája sok példával, különböző szempontú interpretációk ütköztetésével jut kifejezésre a dolgozatban. A 70. lapon említett kérdéshez, a nőalakok stilizációjához ismét Dosztojevszkij művészetét említeném, mint lehetséges előzményt. Főként a nagyregények nőalakjaiban figyelhető meg az a sajátos, „nem-realista,” vagy „magasabb értelemben vett realista” ábrázolásmód, amely inkább jel-szerűségükben ragadja meg ezeket a nőalakokat, ahogy fölsejlenek, körbelengik, kísérik és kísértik (mint valami vezérmotívum, лейтмотив) a férfihősöket. A színek és a kortárs festészet hatásának elemzése Belij esszéiben (*Szakrális színek, Zöld liget*, 73-77. l.) szintén fontos, távlatos kérdéseket vet föl. Talán a további kutatások szempontjából hasznos lehetne, ha Szőke Katalin ehhez a témához bevonná a lengyel szecesszió nagy festőjének, Wyspiańskinak a munkásságát is – nem feltétlenül kapcsolattörténeti, hanem inkább a kor európai, jelen esetben kelet-európai művészetére való kitekintésként, a kontextus szélesítéseként.
6. A dolgozat megszerkesztését kitűnőnek tartom: Andrej Belij és Mihail Kuzmin művészi portréja mintegy diptichonként áll előttünk, ezt keretezik az elméleti fejtegetések a szimbolizmus, a szecesszió, a stilizáció összefüggéseiről, a téma szakirodalmára való reflektálással (kiegészítés, bírálat, továbbgondolás). Mindezt hangulatilag összefogja a disszertáció függelékében közölt fordítás, Kuzmin *Szárnyak* c. kisregényének magyar változata. A VI. fejezet foglalkozik részletesebben a stilizáció kérdésével, ennek érvényesülésével Kuzmin korai prózájában. A témát felvezető gondolatmenetben szó esik Gogol és Leszkov, valamint a késői Turgenyev prózájának hatásáról Belij stilizációs eljárásaival kapcsolatban. Itt ismét érdemesnek tartanám egy kicsit konkrétabban is bemutatni, hogy melyek azok a motívumok, amelyek az említett XIX. századi klasszikusoktól a szimbolista prózáig, jelen esetben Belijig és Kuzminig vezetnek. Egy ilyenre szeretném felhívni a figyelmet: a dolgozat VII. fejezetében elemzett *Szárnyak* c. mű központi metaforája – a címe – izgalmas, bár rejtett módon kapcsolódik Turgenyev *Aszja* (1857) c. kisregényének motívumához. Itt N. úr játssza a *beavató* szerepét, aki Aszjával Puskin *Anyeginjét* olvassa, majd később egy esti sétán, beszélgetés közben szó esik a „szárnyakról” (IX. rész):
„(...) Если б мы с вами были птицы, - как бы мы взлились, как бы полетели...Так бы и утонули в этой синеве...Но мы не птицы.
- А крылья могут у нас вырасти, - возразил я.
- Как так?
-Поживите – узнаете. Есть чувства, которые поднимают нас от земли. Не беспокойтесь, у вас будут крылья.

² Vö. „puskini”, azaz esztéta, versus „gogoli”, azaz, küldetési irodalom vitája az 1860-as években.

- А у вас были?
- Как вам сказать...Кажется, до сих пор я еще не летал.»

Világos, hogy a bontakozó szerelem szimbólumaként jelennek meg a szárnyak és a repülés. A „kísértő-beavató” N. úr Aszja érzelmeinek dinamikáját azonban fékeznék, jellemző, hogy az idézett beszélgetés ráfelelő mozzanata (XII. rész) hogyan fordítja át más síkra a „szárnyakat” és a repülést:

(Aszja kérdezi): -Помните, вы вчера говорили о крыльях?...Крылья у меня выросли – да лететь некуда.

- Помилуйте, - промолвил я, - перед вами все пути открыты...»

De nemcsak a szárny-motívumot, hanem Turgenyev és Kuzmin szerelem-konceptióját is érdemes volna összevetni: a platóni alap mindkettejükénél érzékelhető, ennek kuzmini változatát Szőke Katalin igen alaposan bemutatja, de nyereségnek gondolnám a további kutatásokhoz, ha a turgenyevi kapcsolódási pontokat részletesebben is végigkísérné. Ezzel visszafelé is megvilágítana valami fontosat az orosz klasszikus irodalom értelmezéséhez: ha Kuzmin és a szimbolista próza felől olvassuk Turgenyevet, akkor többet is, mást is megértünk belőle, nemcsak a Csernisevskij által (és az utána következő sok más visszhang által) alaposan megdorgált „felesleges”, tétovázó, rendez-vous-t elpackázó orosz nemes ifjú és a Tatyjana-lelkű hősnő sémáját. Az *Aszja* lírai zárófejezete ugyanis nyitva hagyja a kérdést, hogy valóban a beteljesedett, „elfogyasztott” szerelem-e az igazi, vagy azok a „szárnyas remények és törekvések” – «крылатые надежды и стремления» - amelyek felemelnek bennünket a földről. Érdekes lehetne még az ú.n. *plein air*-jelenetek összevetése a két műben, vagyis Turgenyev és Kuzmin tájképeinek poétikai vizsgálata.

Kuzmin hősének meditációi a szerelem lényegéről egyszerre fognak át sok évszázados kultúrtörténeti íveket: pl. felmerül a platonista kétféle Afrodité, az égi és a földi (Afrodité Urania ↔ Afrodité Pandémosz) szerelem koncepciója (mely VI. Szolovjov *A szerelem értelméről* – *Смысл любви*, c. írásában is megjelenik a platoni *Szümposzion* újraértelmezéseként), továbbá a homoerotika jelenségének értelmezése, kiemelve, hogy bármelyik fajta „Erósz” lehet jó vagy rossz, attól függően, hogy szellemi, felemelő, vagy csak testi, lefelé húzó ereje van. A dolgozatban komoly filológiai ismeretekre támaszkodó elemzést olvashatunk ezekről a kérdésekről, Platon *Phaidrosz* c. dialógusának hatásáról Kuzmin erősz-értelmezésére, de ajánlasként fogalmaznám meg VI. Szolovjov említett írásának (*Смысл любви*) részletesebb egybevetését, vizsgálatát Kuzmin művével kapcsolatban.

Összegezve az elmondottakat: Szőke Katalin doktori értekezése magas színvonalon teljesíti kitűzött célját, új eredményekkel járul hozzá a szimbolista próza kutatásához, a magyar szlavisztika és a szélesebb irodalomtudomány számára pedig eddig nem ismert távlatokat nyit. Világos, logikus előadásmódja, a szerteágazó kérdéseket fegyelmezetten egyben tartó gondolatmenete, az alapos mikrofilológiai elemzések a téma fölényes ismeretéről tanúskodnak. A dolgozat nyilvános vitára bocsátását és az akadémiai doktori fokozat odaítélését messzemenően támogatom.

Budapest, 2013. aug. 4.

Dukkon Ágnes
Az MTA doktora, egyetemi tanár